

“Metropoolregio Rotterdam - Den Haag” [MRDH]: zin en onzin van 'Next Economy' en 'Stadsverwatering'

Rotterdam en Den Haag: twee fors bemeten en vlak naast elkaar gelegen steden die tot op heden goeddeels met de ruggen tegen elkaar stonden. Het kan geen kwaad dat zij eindelijk intensiever met elkaar gaan samen werken. Want in menig opzicht gaat het hier niet altijd even zeer voor de wind, zeker in vergelijking met de steden in de noordoostvleugel van de Randstad, met Amsterdam en Utrecht. De problemen spelen hier op menig vlak: een tegenvallende en op menig gebied terug vallende werkgelegenheid, energievoorziening die bijna sterker dan waar ook op fossiele brandstoffen draait en een waterhuishouding die door zijn ligging bij aan de samenvloeiing van steeds sterker fluctuerend rivierwater en stijgende zeespiegel nergens in Nederland zo precair kan worden als hier. Het inmiddels opgerichte Samenwerkingsverband **Metropoolregio Rotterdam – Den Haag** wil de problemen te lijf met een toekomstgerichte strategie. In dat verband is de Amerikaanse duurzaamheidsadviseur Jeremy Rifkin ingeschakeld om een “**Road Map to the Next Exonomy**” te ontwerpen. Door verduurzaming van de energievoorziening samen te laten gaan met een interactieve digitale distributie ervan moeten de problemen van de toekomst te lijf gegaan worden - kort door de bocht gezegd: 3D-printers en windmolens in plaats van fossiele centrales. Wat voor consequenties zal dat hebben voor werken, wonen en leven? In dit verband rijst allereerst de vraag hoe een verder verlies van echte werkgelegenheid te voorkomen zonder de steeds verder flexibiliserende arbeidsverhoudingen aan de orde te stellen. En welke keuzes moeten gemaakt worden waar en hoe de mensen in de toekomst het beste kunnen wonen en werken, niet alleen vanuit van economisch oog punt bezien maar ook op het vlak van ecologie, ruimtelijke kwaliteit en leefbaarheid. En moeten en kunnen we op termijn wel dezelfde aantallen mensen als nu herbergen in deze toch al dichtbevolkte hoek van het land die waterhuishoudkundig toch al zo kwetsbaar is?

=Tegenslagen en vlucht naar voren

Grootste haven ter wereld met een grote traditie op scheepsbouwgebied - dat was het boegbeeld van Rotterdam tot aan de crisis van de jaren 70/80. De ondergang van RSV-werf en de parlementaire enquête die daarover volgde is wel het sterkst in het collectieve geheugen gegrift. Beslist minder in het oog sprong de relatieve krimp van de afzet voor de Rotterdamse haven in de richting van het Duitse achterland, een proces dat al aan de late jaren 60 inzette [1]. Pas toen na de eeuwwende de positie van Rotterdam als grootste wereldhaven werd onttroond kwam de ernst van de situatie aan het licht. Wat de Maasstad sinds die tijd kenmerkt kan het best samengevat worden in het trefwoord vlucht-naar-voren. Een en ander resulteerde in een nog verder westwaartse uitbreiding van de haven die zijn voorlopige hoogtepunt heeft gevonden in de aanleg van de ook voor de grootste containerreuzen bereikbare Tweede Maasvlakte, terwijl intussen de stad naarstig op zoek ging naar nieuwe bestemmingen voor inmiddels overbodig geworden oostelijke havengebieden. Tegelijkertijd dienden zich ook de eerste haperingen zich aan in het enorme petrochemische complex dat zich hier in en om het Rotterdamse inmiddels tot het grootste van Europa en een van de

grootste van de wereld had ontwikkeld. De industriële opkomst van buitenwesterse landen doet een steeds groter deel van de Europese raffinagecapaciteit naar regio's buiten ons werelddeel verhuizen. Rotterdam lijkt daar ondanks alle crisisperikelen nu nog niet veel last van te hebben, maar de door Angela Merkel in 2011 ingeluide **Energiewende**, op de Parijse klimaatop in december 2015 wereldwijd bezegeld, gaat daar onvermijdelijk verandering in brengen. Des te dringender is thans de opgave ditmaal nu eens niet in een vlucht naar voren te vervallen en de duurzaamheidskoe bij de horens te vatten. In dit verband kan de uitdagende inzet van de nog niet lang geleden opgerichte **Metropoolregio Rotterdam - Den Haag** om een **Road Map to the next economy** te ontwikkelen tot een zinvolle exercitie uitgroeien. Door verduurzaming van de energievoorziening samen te laten gaan met een interactieve digitale distributie ervan moeten de problemen van de toekomst te lijf gegaan worden - kort door de bocht gezegd: 3D-printers en windmolens in plaats van fossiele centrales. 'Trekker' van initiatief is de Amerikaanse maar vooral in Europa populaire duurzaamheidsadviseur Jeremy Rifkin. Over de voetangels en klemmen die we daarbij onderweg tegen kunnen komen verderop meer.

Tegenslagen en vlucht naar voren - dat verhaal is tevens van toepassing op het andere onderdeel van de Zuid-Hollandse duo-stadsregio. De werkelijke grote tegenslagen zijn hier in Den Haag echter van beduidend recenter datum, eigenlijk pas toen na de 'kredietcrisis' van 2008 de rijksoverheid nu eens echt ging inkrimpen. Die krimp werd overigens ook beduidend makkelijker gemaakt omdat al eerder een overheveling van tal van nationale taken en bevoegdheden naar 'Brussel' had plaats gegrepen, een proces dat alle aan de oppervlakte ten toon gespreide euroscepsis op de achtergrond gewoon door blijft gaan. Bijster veel inventiviteit in het ontwikkelen van innovaties heeft de Residentie helaas de laatste kwart eeuw helaas niet aan de dag gelegd. Toerisme en stadsbranding met als motto 'stad van recht en vrede' (daar is de laatste jaren de veiligheid bij gekomen met als bestrijding van *cybercrime* als allerlaatste spiksplinternieuwigheidje) - die combi zou de kar moeten kunnen trekken, zo hoopte de steevast op de ruggensteun van vadertje staat en 's werelds grootste olieboer rekenende residentie tot voor kort. De recente ontwikkelingen op het gebied van europolitiek en veranderend klimaatbeleid hebben het Haagje en de Maasstad uit hun winterslaap gewekt. te zijn. Gezamenlijk hoopt men een succesvolle 'metropolitane' samenwerking met Den Haag meer body te geven. Een samenwerkingsverband dat tot voor kort eigenlijk vooral de stadsregionale vuilverwerking en het openbaar vervoer ambieerde. Met het nieuwe project lijkt gelijk op een veel breder front (duurzame energievoorziening gekoppeld verdere digitalisering van logistiek en economie) een nieuw belangrijk punt op de agenda te worden gezet, waarmee *en passant* inmiddels de nodige piketpaaltjes in de richting van provincie (Zuid Holland) en ministerie(s) (allereerst van Infrastructuur & Milieu) worden geslagen.

=Voors en tegens van Rifkins 'next economy' of 'Derde Industriële Revolutie'[DIR] [2]

Rifkins derde industriële revolutie berust op *vijf pijlers*: 1 - een verschuiving naar hernieuwbare energie, 2 – transformatie van de gebouwenvoorraad tot een verzameling mini-energiecentrales, 3 - inzet van waterstof- en andere opslagtechnologieën voor niet constante energie, 4 – inzet op continentaal schaalniveau van internettechnologie om energie te delen en 5 – omschakeling van alle voer- en voertuigen op elektrische en brandstofcel-tractie [3]. In Rifkins visie vergt de derde industriële revolutie op zijn minst een continentaal schaalniveau. Bij de vorige, tweede industriële revolutie van ondermeer de auto en de olie waren Amerika en Duitsland aanvankelijk de twee belangrijkste elkaar beconcurrerende trekkers waarbij na twee door Duitsland verloren wereldoorlogen de V.S. als winnaar uit de bus kwamen. In de eerste, digitale golf van de derde revolutie lag het initiatief volledig bij de VS. Voor de tweede golf van de duurzame technologie lijkt nu de bal bij de EU te liggen. Europa lijkt zich te willen verbinden aan ambitieuze doelstellingen op het gebied van hernieuwbare energie, met Duitsland als onbetwiste koploper - Rifkin wekt de indruk als adviseur als *sparring partner* op dit vlak bijna wekelijks op de thee bij Angela Merkel te komen. De

bestuurlijke continentalisering zoals die van de EU die een belangrijke voorwaarde vormt voor het welslagen van deze tweede duurzame lange golf zal onvermijdelijk een afvlakkende werking hebben op de nationale soevereiniteit, hetgeen Rifkin op meerdere plaatsen in zijn boek naar voren brengt. Regio's en stedelijke agglomeraties aan weerszijden van nationale grenzen krijgen de kans op heel nieuwe manieren samenwerkingsverbanden aan te gaan om gezamenlijk de groene infrastructuur van de derde industriële revolutie op te bouwen. Rifkin geeft wel enige geïsoleerde voorbeelden van een paar veelbelovende potentieel slimme groene steden in Europa als Rome en Utrecht maar langs welke onderlinge lijnen en patronen deze netwerken zich zouden kunnen gaan ontwikkelen blijft onduidelijk. Misschien geef de door hem te ontwerpen *Road Map* voor Rotterdam - Den Haag meer duidelijkheid.

Footloose, bottom up, decentraal en democratisch, gericht op onderlinge samenwerking in plaats van op concurrentie. Dat zijn de trefwoorden die onwillekeurig steeds naar voren komen bij digitale utopische toekomstvisies als die van Rifkin. In dit verband zou het geen kwaad kunnen eerst een drietal onderliggende niet of maar gedeeltelijk uitgesproken uitgangspunten van dit denken kritisch tegen het licht te houden. Allereerst lijkt er binnen een dergelijke visievorming sprake te zijn van een bijna vanzelfsprekende grondgedachte dat de logica van de interactieve digitale netwerkstructuur bijna als vanzelf democratische, decentrale en coöperatieve structuren oproept. Als of - om het in marxistische termen uit te drukken - uit nieuwe ontwikkeling van de productiekrachten bijna automatisch nieuwe productieverhoudingen voortvloeien. Bij dit alles wordt uit het oog verloren dat dankzij de digitale revolutie ook het kapitalisme, en dan met name het financiële kapitalisme, geo-economisch extra agressief en potentieel instabiel geworden is. *Big data* vormen daarbij een even dankbare als zeer verleidelijk te manipuleren prooi. Potentiële nieuwe markten zijn er voor om opengebrouwen te worden, als het niet goedschiks gaat dan kwaadschiks. De groei van de sociale ongelijkheid komt in een stroomversnelling en dat uit zich ook in een verandering van de stedelijke organisatie door een steeds verdergaande ruimtelijke segregatie (de armoede, hoe meer dramatisch *footloose* op de economische of politieke vlucht geslagen, lijkt daardoor juist des te sterker gettogebonden geworden dan ooit), ook in menige Europese grote stad die tot voor kort als schoolvoorbeeld van sociale menging gold [4].

Een tweede en hiermee verbonden belangrijk bezwaar tegen verdergaande digitalisering en automatisering i.c. robotisering is gelegen in de mogelijk kwalijke werkgelegenheidseffecten zolang de lakens in deze branche uitgedeeld worden door de grote digitale reuzen als Facebook en (voorheen) Google. Samen worden deze steeds machtiger en zijn daardoor bij steeds beter bij machte een beslissend (met name ook sociaaleconomisch) stempel te drukken op de verdere ontwikkeling op het gebied van robots, drones en dergelijke (zij zijn op dat front trouwens al volop bezig), alle her en der circulerende vrome bezweringsformules waarschijnlijk ten spijt [5].

Een derde grondgedachte schuilt in de veronderstelling dat iedere economische activiteit in de toekomst in principe op elke locatie uitgevoerd zou kunnen worden. Met een internetverbinding en een 3D-printer zou iedereen op *any place in any time* aansluiting kunnen hebben op de werkplaats van de *global village*. Een dergelijke denkwijze gaat volledig voorbij aan de sociaal-culturele kant van economie en samenleving. Allicht maakt de fysieke en virtuele infrastructuur van het internet theoretisch gezien een geografisch veel meer gespreid occupatiepatroon mogelijk. Maar desondanks mag de stad zich in een groeiende populariteit verheugen. Want de mens is en blijft een sociaal wezen met behoefte aan het nodige *face-to-face*-contact met de stad als favoriete ontmoetingsplaats. Als occupatievorm, sociaal-cultureel leefmilieu en referentiekader lijkt de stad heden ten dage juist uitgesproken springlevend. Of echter de 19^e-eeuwse klassieke metropool, in de 21e eeuw meer en meer uitgroeiend en verwordend tot een werkelijk monstrueuze, onbeheersbare en door scherp sociale tegenstellingen geteisterde mega-miljoenenstad, in zo'n geval de sociaaleconomisch en sociaal-cultureel meest aanvaardbare vorm van verstedelijking vormt is zeer

de vraag. Gespreide verstedelijkingspatronen zoals die historisch in Europa gegroeid zijn bieden dan in menig opzicht waarschijnlijk meer soelaas.

6]

Een vierde grondgedachte schuilt in de na te streven optimale interactieve connectiviteit van energiestromen om niet te vaak op ondersteunende fossiele energiebronnen te hoeven terug te vallen. Het maakt Rifkins hele bouwwerk van duurzame energievoorziening wel erg kwetsbaar [6]. In dit verband verdient het aanbeveling tegenover de interconnectiviteit ook het principe van de autarkie als terugvaloptie in ere te herstellen. In dit verband is het nodig nieuwe minimum-ondermaten te ontwikkelen waarbij de zaak op minimale omvang door kan draaien. Is op het gebied van de energievoorziening ondermaat geboden, in de waterhuishouding komt de komende decennia de noodzaak van een combinatie van water-overmaat met compartimentering in beeld, vaak tot in de kleinste details, zeker in een hydrologisch precair gebied als Rotterdam - Den Haag. Merkwaardig genoeg lijkt dat aspect In Rifkins *Road Map* lijkt dat vooralsnog gek genoeg nauwelijks een rol te spelen.

=Mogelijkheden van en grenzen aan de 'stadsverwatering'

Stadsverwatering - dat klimt wat oneerbiedig, maar daarmee doelen we op maatregelen die nu al her en der genomen worden, ook in de metropoolregio Rotterdam - Den Haag. De na te streven water-overmaat moet vooral neerslagpieken kunnen opvangen. Het meest voor de hand liggen in dit opzicht het hanteren van overruimte [bijvoorbeeld kelders en andere 'lege' ruimtes] en onderhoogte [bijvoorbeeld door het verhogen van trottoirs] en het handhaven en uitbreiden van groengebieden in de stad die als broodnodige waterreservoirs kunnen dienen, zoals voor Den Haag het Zuiderpark en de Rijswijkse landgoederenzone [7]. Waarschijnlijk zal in de loop der tijd de stadsverwatering Met het voortschrijden van klimaat en zeespiegel wel steeds verder uitgebreid moeten worden, waarbij slim slopen waarschijnlijk onvermijdelijk wordt. Met de na te streven compartimentering moet ernstiger waterbezwaar tot aan complete overstromingen aan toe zo goed mogelijk voorkomen worden. Denk daarbij aan het (weer) versterken en verhogen van slaperdijken, binnendijken en (keer)kades, en het inzetten van dijklichamen van (snel)wegen tot en met aanleggen van compleet nieuwe waterkeringen. Met dergelijke combinaties van water-overmaat/ 'stadsverwatering' en compartimentering zouden we het ondanks alle zeewaterspiegelstijging en toename in de fluctuaties in de toevoer van rivierwater zullen we de zaak nog een heel eind kunnen oprekken. Maar het is zeer de vraag of het verstandig is om op de langere termijn te blijven inzetten op een verdere concentratie van verstedelijking en bevolking in een waterhuishoudkundig dermate precair gebied als Rotterdam - Den Haag, en wel om verschillende redenen. Ten eerste omdat er hier niet alleen sprake is van een kwantitatief waterprobleem, maar ook van een kwalitatief. De met de zeewaterspiegelstijging onvermijdelijk meevoortschrijdende verzilting stelt eisen aan een nieuw en robuuster 'watercasco' voor een nog verder gelegen toekomst, waarbij meer plaats gereserveerd moet worden voor de nodige 'watercombinatieruimte' tussen zoet en zout; het zou daarbij geen kwaad kunnen minder plaats meer te geven aan verdere verstedelijking [8]. De fundamenten voor een dergelijk watercasco zouden nu al gelegd moeten worden, ook fysiek. Maar zelfs als op al deze fronten allerhande voorzorgsmaatregelen getroffen worden blijft het de vraag of nog verdere concentratie van de verstedelijking ook om andere, met name geo-economische redenen voor de hand ligt. Noord Brabant, zeer strategisch gelegen in de driehoek Rijnmond – Ruhrgebied - Antwerpen, heeft ook opmerkelijk goede kaarten. Maar dat is natuurlijk vloeken in de Rotterdams-Haagse kerk.

=Een meegroeïende én meekrimpde multipool

Je zou Rotterdam - Den Haag overigens beter een multipool kunnen noemen dan een metropool. In een metropool staat alles in een agglomeratie in het teken van een grote centrale stad (*mètèr* betekent moeder in het Grieks). Een multipool omvat meerdere kernen, in het geval van Rotterdam - Den Haag zeker twee, en wel in een soort ellipsvorm. Deze historisch gegroeide stedelijke morfologie is deels het resultaat van organische groei, deels van bewust gestuurde planologie. Vooral het groen en het blauw hebben van die sturing geprofiteerd – denk aan de groene bufferzone van Midden-Delfland en de politiek van kustbehoud en in recente jaren van kustuitbreiding met de Zandmotor als voorlopig kroonjuweel. Die groenblauwe adem die gelukkig nog steeds door Rotterdam - Den Haag blaast vormt een goed uitgangspunt voor een verbetering van de leefbaarheid, de ruimtelijke en ecologische kwaliteit in de toekomst. Een toekomst die niet alleen of per definitie meer is ingesteld op groei alleen en overal, maar ook op meekrimpen waar dat nodig en wenselijk is. Meegroeien, niet zozeer primair kwantitatief maar vooral kwalitatief, vooral in die kernen waar technologische en sociaalculturele vernieuwingspotentie schuil gaat. Delft is zo'n geval, strategisch gelegen op de as tussen Rotterdam en Den Haag, met name op technisch gebied, tegenwoordig ruimschoots bedeed met de nodige *start ups* [9]. Ook komen gebieden in aanmerking voor toekomstige groei waar bepaalde pestemmingen weg zullen vallen. Neem bijvoorbeeld op de lange termijn het petrochemisch complex in de Rijnmond met zijn forse ruimtebeslag dat als alle hemelbestormende plannen van Rifkin doorgaan - wat daarmee te doen? Het gebied ligt ruimschoots boven deltaniveau op een soort superdijk. Woningbouw? Dat wordt dan een interessant overgangsproces waar leefbaarheid en haalbaarheid om voorrang strijden - de ideale combi van wonen, werken en recreëren laat zich niet meer o makkelijk plannen. Wel is het zaak bij dit alles een duidelijk ruimtelijk overkoepelend toekomstbeeld voor ogen te houden: een haven die steeds verder westwaarts streeft, een stad Rotterdam die het sociaaleconomisch moeilijk zal blijven houden (zeker in vergelijking met vergelijking met de andere vier andere grote steden) en met groeiend waterbezwaar te kampen zal krijgen, een stad Den Haag dat nog steeds geen goede compensatie gevonden heeft voor de krimp van de Rijksoverheid en op termijn grote bedrijven als Shell en vooral sociaaleconomisch uitgesproken zwak is aan de zuidwestelijke 'zandkant' van de stad en tenslotte een weinig florissant beeld van de groeikernen of *new towns* van weleer als Hoogvliet, Spijkenisse, Capelle en Zoetermeer, waarbij vooral de laatste ernstig teleurgesteld heeft in zijn werkgelegenheidsambities – misschien zou 'Sweet Lake City' veel beter varen in een kleinsteds-groenblauwe configuratie met steden als Leiden, Alphen en Gouda. Hoe dan ook, bij dit alles moeten twee uitgangspunten steeds centraal staan: de ruimtelijke en sociaaleconomische consequenties van Rifkins ideeën moeten nader kritisch doordacht het vooruitzicht van steeds verdere bevolkingsgroei moet bijgesteld worden - voor de wat langere termijn is die op zijn minst discutabel; stedenbouw en planologie zijn niet in de laatste plaats van de langere termijn.

In de diepte én in de breedte

Dat Rifkins agenda inmiddels ook de Haagse bestuursburelen heeft bereikt, moge duidelijk worden uit de initiatieven die voortspruiten uit de agenda van www.ruimtevoorstad.nl. In de uitgangspunten op deze agenda figureren twee typisch Rifkiaanse elementen: duurzame energievoorziening en technologische ontwikkelingen. Daaraan vooraf gaan twee vooral Haagse punten: de 'traditionele' werkgelegenheid die onder druk staat en de onbetwiste demografische groei van de stad. Op de aanvechtbaarheid van het laatste punt zijn we hiervoor al ingegaan. Het tweede (nieuwe technologieën) en derde (afbraak van banen) zijn veel interessanter omdat zij een structurele onverenigbaarheid lijken te onthullen. De vier agendapunten komen ook aan bod in de uitnodiging in de acht stadsdelen voor "gebiedscoalities" onder de titel "Waar is ruimte in de stad?" [10]. De titel doet vrezen dat een en ander primair zal neerkomen op een zoektocht naar nieuwe woningbouwlocaties. Hoe dan ook, het is zeer de vraag of deze werkwijze nader inzicht in de aan de orde gestelde kwesties veel verder zal brengen. Men kiest eerst voor coalitievorming op zeer lokaal schaalniveau, waarmee de zaak al snel dichtgetimmerd dreigt te worden, voordat men de moed

heeft om nog naar een begin te maken met kritische analyse van de problematiek. 'In de diepte', op detailniveau van de sub-lokale politiek komt men zo waarschijnlijk nauwelijks echt diep, terwijl in men in de 'breedte' van algemene schaalniveau *des Pudels Kern* mist. Maar misschien is juist dat wel de onuitgesproken bedoeling van de Haagse stadsbestuurderen.

Noten

[1] Zie o.m.: Klara Paardekooper-Süli, *The Port of Rotterdam and the maritime container – The Rise and fall of Rotterdam's hinterland [1966-2010]* Rotterdam 2014

[2] Jeremy Rifkin, *De derde industriële revolutie. Naar een transformatie van economie en samenleving* Amsterdam [Nieuw Amsterdam Uitgevers] 2014

[3], Ibidem o.m. blz. 55 e.v.

[4] Zie o.m.: Maarten van Ham e.a. , *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities* London [Routledge] 2015/2016

[5] Het gevaar bestaat dat de zogenoemde 'inclusieve agenda' voor robotisering op zo'n bezweringsformule kan uitlopen zie: Robert Went, André Knottnerus en Monique Kremer, *De robot de baas* Den Haag [WRR] 2015. Het besef dat de eigendomsverhoudingen hier de sociale agenda bepalen klinkt overigens wel door in de bijdrage van Richard Freeman in dezelfde bundel onder de titel *Wie de robots bezit, bezit de macht* , Hoofdstuk 7, blz. 135 e.v. Echter het door hem bepleite vergrote werknemersaandeel in het eigendom van robots vormt zeker geen afdoende garantie tegen verdergaande groeiende sociale ongelijkheid, verre van dat – dat is in het verleden al vaak genoeg gebleken, en dat zal alleen maar des te sterker blijken als in de toekomst de verraderlijke dynamiek van de financiële economie nog verder toeneemt.

[6] Die kwetsbaarheid op het vlak van duurzame energievoorziening is een van de redenen dat er juist in digitale kringen de nodige twijfels op dat vlak bestaan. Een verdere groei van de digitalisering van de economie vraagt namelijk ook om een forse groei van een gegarandeerde energietoevoer. Er wordt in die digi-kringen daarom zelfs voor kernenergie gepleit - zie bijv.: Rob de Lange, *Internetsector pleit voor kernenergie* In : *Het Financieele Dagblad* 9 februari 2016

[7] Arjan Nienhuis en Steven van Schuppen, *De Atlantikwall en de wateragenda van de 21^e eeuw - Delfland en Den Haag: van zoet naar zout....?* Amsterdam/ Den Haag en Zaltbommel [Lopende Zaken] 2011, met name vanaf blz. 13

[8] Ibidem, blz. 15

[9] Zie bijv.: Rik Zonneveld, *Delft parel van de randstad* Februari 2016

[10] De serie van acht gebiedssessies in de diverse Haagse stadsdelen loopt in het eerste kwartaal van 2016.